

A NYELVI NORMA ÉS A NYELVHASZNÁLAT

A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1994

A Kemény Gábor és Kardos Tamás szerkesztésében megjelent kötet az 1989 őszén tartott tudományos tanácskozás anyagát tartalmazza. A változatos tematikájú gyűjteményből csak néhány cikkel foglalkozom részletesebben, de mindegyiket meg fogom említeni, és néhány megjegyzéssel igyekszem megkönnyíteni az olvasónak a tájékozódást.

A kötet négy részből áll. Az első részben a nyelvi norma fogalmával és elméleti kérdéseivel kapcsolatos cikkek kaptak helyet. Mi is tulajdonképpen a nyelvi norma? A *Nyelvművelés* című 1980-ban megjelent jegyzetben ez olvasható: „Az írott és a beszélt nyelv használatának társadalmilag érvényes, helyesnek elismert szabályait, irányelveit, szokásait nevezzük nyelvi normának. Ezt az egész társadalom számára érvényes nyelvhasználati szabályrendszert a társadalmi megegyezés, a mindenkori *nyelvszokás* alakítja, alakította ki. Nem mindenkinek, nem is a többségnek a nyelvszokása, nyelvi ízlése (példája), hanem a nemzeti nyelv legfejlettebb formáját, a művelt köz- és az irodalmi nyelvet használók, a nyelvileg iskolázottak, műveltebbek szokása, nyelvhasználata vált – a történelmi fejlődés során – követendő példává.” (Eredeti kiemelés.) E szerint az értelmezés szerint tehát a norma pusztán szabályrendszer, mely egyfajta úzust, nyelvszokást tükröz, mely szabályozza, meghatározza nyelvhasználatunkat.

Horatius óta hivatkoznak az úzusra, a nyelvszokás hatalmára. Ezt vallják azóta sokan, többek között Verseghy Ferenc, Simonyi Zsigmond, Gombocz Zoltán stb., de nemcsak a nyelvészek. Kosztolányi pl. a következőket írja: „Mi dönthet arról, hogy egy nyelvben mi a helyes és mi a helytelen? Néha az ösztön, néha az ízlés s néha – legtöbbször – a nyelvszokás.” A normával kapcsolatban Deme László is az úzusra hivatkozik *A norma fogalom dialektikája* c. előadásában. A norma nem úgy születik, hogy valaki kitalálja, kihirdeti és közzéteszi; az érintkezési és az erkölcsi normák is úgy jöttek létre, hogy „az együttélés folyamatában, praxisában alakultak-formálódtak-csiszolódtak-rögzültek, s akik amikor kodifikálták őket, azok akkor úzusra támaszkodtak.” A nyelviség is az úzusban gyökerezik, „az általa tükrözött valóság felől nézve minden elemével és szabályával együtt szubjektív; s a beszélő számára csak azért

objektív, mert kollektív érvényű. S ezért van az, hogy ahány nyelvi mikrotársadalom, annyiféle úzus és norma”. Azt, hogy több norma van, mások is hangsúlyozzák. De egyelőre maradunk a normafogalomnál. Wacha Imre *A norma és/vagy kommunikativitás* c. tanulmányában a norma egy másik értelmezéséről is említést tesz, mely szerint a nyelvi norma minta, igényszint, amelynek elérésére kell törekednünk. Véleménye szerint bármely értelemben is tekintjük a normát, mindegyikbe belejárszik a másik, „hiszen a norma megvalósulása: a standard is egyfajta csemény vagy minta alapján jön létre; a norma pedig a nyelvhasználati szokásokra, a standardra épül, ebből vonatik el”. A laikus szerint a norma az igényes nyelvváltozat, a nyelvi rétegek legmagasabb szintje. Csakhogy Wacha fejtegetéséből kiderül, hogy az ilyen szemlélet merev, mert a norma úgy vetődik fel, hogy az a norma, ami az igényes nyelvhasználatot tekintve helyes, és ami nem tartozik a normatív használathoz, az helytelen és kerülendő. A főleg írott nyelvhasználatból elvonatkoztatott nyelvi eszmény azonban emfázismentes kifejezőmód. Ebből pedig az következik, hogy ami emfaticus, az sérti a normát. E felfogás szerint „amikor mindennapi nyelvhasználatukban partnerhez és szituációhoz kötött helyzetben a belső normának vagy a rétegnormának megfelelően fejezik ki magukat, az tudatukban nem a normának felel meg, hanem csak a nyelvszokásnak, s ilyenkor – mint mondják – a kifejezés, gondolatközvetítés érdekében normaellenesen szólnak”.

„A” nyelvi norma az irodalmi és a köznyelv. Ezen belül azonban a norma Wacha véleménye szerint is rétegzett, ezek szerint tehát rétegnormákról, résznormákról kell beszélnünk, mert „a nyelvi kommunikáció feltételeitől, körülményeitől meghatározott módon egymás mellett és alatt találjuk meg azokat a normarétegeket (belső normákat), melyek a stílusrétegeknek, közlésmódoknak, műfajoknak, műnemeknek, igényszinteknek stb. megfelelő nyelvhasználatot szabályozzák”. Ez azt jelenti, hogy a különböző nyelvhasználati rétegek és formák beletartoznak a norma fogalomkörébe. Ha minden nyelvi rétegtípusnak megvan a maga úzusán alapuló normája, akkor feltehető a kérdés, hogy mi hogy van helyesen magyarul. A választ Deme Lászlótól idézzük: „a nemzeti irodalmi nyelv és beszélt változata, az igényes köznyelv”. Ez azt jelenti, hogy „a norma nem az osztársadalmi úzus egészének valamiféle statisztikai átlaga, csak bizonyos rétegének”. De az irodalmi nyelven és a könyelven belüli résznormák kérdésére Deme nem tér ki, hanem azt fejtegeti, hogy a kodifikált norma befolyásolója az úzusnak, a kodifikáció tehát nemcsak rögzít, hanem alakít is egyben, s hogy a normát nem felállítani kell, hanem „óvatos gondossággal »kiszűrni«”. De korántsem mindegy, hogy honnan. Erre azért hívja fel Deme a figyelmet, mert újabban van egy olyan szemlélet, mely a dominanciák kiszűréséhez az úzus egészét veszi alapul, és nem a legigényesebb réteget, „melyre támaszkodva célszerűen emelni tudnánk a norma révén az úzus átlagos szintjét”. De hogy mit mutatnak a nyelvilleg legigényesebbnek tartott rétegtől származó adatok, arról majd a továbbiakban lesz szó.

Tolcsvai Nagy Gábor *A nyelvi norma bölcséleti alapjairól* c. előadásában a norma két jelentéséből kiindulva a norma létmódjával kapcsolatban fogalmaz meg kérdéseket. Először is, hogy a norma természeti jellegű-e vagy reflektált, vagyis a nyelvnek a része-e, a langue tartományhoz tartozik-e, s onnan irányítja a nyelvhasználatot, vagy pedig a beszélőközösség határozza meg. Ebből pedig újabb kérdések fakadnak. „A mi normaismeretünk – írja Tolcsvai Nagy –

már reflektált normát mutat, vagyis a nyelv felé fordulást, saját nyelvhasználatunk észlelését, értékelését, (többé-kevésbé) tudatos megváltoztatását. A történelmi korok írásbeliséget is ismerő népeinek nyelvi kultúrhistoriája mind ezt bizonyítja. Mi irányította ezeket a nyelvi döntéseket, milyen formában jelenik meg a norma, főképp az eszményesített norma?” Tolcsvai Nagy első helyen a morált említi, mint az egyik legfontosabb létformát, ill. tudatformát, ehhez kötődik a szokás és a hagyomány, és ehhez a kettőhöz járult a tudomány. De fel kell vetni a közösség és az egyén viszonyát is, a norma örök vagy történeti voltának kérdését is és a normaleírás lehetőségeit is. A következőképpen pedig, hogy a nyelvi norma kérdése – a fentiekből következően – részben nyelven kívüli terület.

A helyes és igényes nyelvhasználat kérdésköre rendkívül bonyolult. Az irodalmi nyelv normáinak meghatározása azonban, úgy tűnik, valamivel könnyebb, mint a köznyelvié. Ez derül ki Wacha Imre már említett tanulmányából, amelyben arra is felhívja a figyelmet, hogy mi mindenre kell tekintettel lenni az elhangzó nyelv leírásánál. (Az elkészült és kiadásra váró kiejtési kézikönyv igencsak terjedelmes, 89-ben – olvashatjuk Wacha írásában – a mondatfonetikai rész 500–600 gépelt oldalt tett ki, de az általa fontosnak tartott szempontokról alig esett szó!) Véleménye szerint nyelvi normát útmutató normaként kellene megfogalmazni, „s oly módon, hogy fő hangsúly az általános elveken legyen, de taxatíván nem azt kellene felsorolni, mi tartozik bele az igényes nyelvhasználatba, mi az, amit szabad használni, hanem azt kellene bemutatni, mi az, ami az igényes nyelvhasználatban kerülendő. Így elkerülhető lenne a normának olyan félreértelmezése, hogy mindaz, ami valóban kifejező, az normaellenes, ami pedig normatív, az neutrális, és nem kommunikatív.”

A beszélt nyelv kérdéscivel több előadás foglalkozik. Bencédy József öt tézisben ismerteti meglátásait: a beszélt nyelvi szövegeknek is van stratégiája, a beszélt nyelvben alulról is, felülről is kerülnek formák és eszközök, terjednek az analitikus formák és a nyelvi közhelyek. Szabó Géza a norma dialektológiai-szociolingvisztikai kérdéseit ismerteti. Molnár Csikós László a nyelvi norma alkalmazhatóságáról értekezett, kiindulópontja, hogy minden közösségnek megvan a maga normája, s hogy az egyes nyelvek normájának meghatározásában a nyelven kívüli tényezők különbözőképpen jutnak kifejezésre. S hogy ez mennyire igaz, bizonyítják a 89 utáni események. Amikor a konferenciát tartották, Jugoszlávia egységes volt, Molnár Csikós László akkor még szerbhorvát nyelvről beszélhetett, s arról, hogy ez a nyelv négy nemzet közös nyelve. Előadásában szó esik egyebek között a helyesírási és a kiejtési normáról is. A kiejtési norma kidolgozását ő is fontosnak tartja, mert ha elkészül, „akkor majd joggal elvárhatjuk a magyarul beszélőktől, hogy akkor se legyenek provinciálisak, ha leteszik a tollat”. Hogy milyen hatása lesz a kézikönyvnek, azt majd meglátjuk. A Nyelvművelő Kézikönyv már elég régóta rendelkezésére áll a magyar nyelvű közösségnek, és sok mindenben eligazíthatja az érdeklődőt, a nyelvhelyességi hibák száma azonban nemigen csökken. Erre utaló adatok szép számban vannak a kötetben.

A második fejezet a kódváltással, normaváltással kapcsolatos előadások anyagát tartalmazza. A magyar nyelvi norma kutatóitól a fordítók, lektorok, oktató tanárok is segítséget várnak, hogy miért, ezt veti fel Kludy Kinga a *Fordítás és nyelvi norma* c. cikkében. Szerinte három oka van annak, hogy mi-

ért marad el a segítség: a nyelvhelyességi szabályok differenciálatlansága miatt, a statisztikai megközelítés hiánya és a szövegszempontú megközelítés hiánya miatt. Varga József azt vizsgálja, hogy miként érvényesül a nyelvi norma a kétnyelvű környezetben: a Mura-vidéki magyarság körében. „*A norma nevében*” címet viselő előadásában Gallasy Magdolna arról ír, hogy milyen formában és milyen szavakban jelennek meg az egyéni közösségiként érvényesíteni akaró közlések, és miként használják az egyéni normát pajzsként és támadó fegyverként. Példáit az Élet és Irodalom, az Új Tükör, a Ludas, az Élet és Tudomány c. hetilapokból válogatta. A megszólításformák napjainkban jelentősen megváltoztak. Balázs Géza az *elvtárs* és az *úr* megszólításformák váltását írja le. Villó Ildikó a neologizmusokról értekezik. Erdei Iván kiejtési hibákkal foglalkozik, 380 főiskolára felvételiző, tanító és magyar szakos hallgató beszédhibáit tipizálja. Adatai elgondolkodtatók, érdemes őket áttanulmányozni. Pl. a 300 felvételizőnek valamivel több, mint fele logopédiai korrekcióra szorul, és csak nem egész 35%-uk beszél szépen vagy beszédhiba nélkül.

A harmadik rész címe *A mai magyar köznyelvi norma érvényesülése néhány nyelvhelyességi kérdés tükrében*. Grétsy László előadása az 1988-ban tartott élőnyelvi konferencia egyik előadásához kapcsolódik. *A természetesen, hogy* típusú szerkezettel kapcsolatban akkor Kontra Miklós feltette a kérdést: Hiba vagy változás? Grétsy arról értekezik, hogy a kialakulóban levő változás káros is lehet, tehát a feltett kérdés két eleme nem zárja ki egymást. A fenti típus változás is, hiba is. Grétsy a változási tendenciák 3 típusát határozza meg: az elfogadható, tudomásul vevendő, a támogatandó és a visszaszorítandó, megfélemezendő jelenségek csoportját (és persze ide sorolja a *természetesen, hogy* típusú alakulatokat is). Egyébként Grétsy adatközlői (a Magyarán szólva rádióműsor hallgatói) másként ítélték meg a szóban forgó szerkezetet. Ez a változás tehát még befejezetlen, lezáratlan, és olyan tendencia, mondja a szerző, mely a használói számára nem értékadó, nem értékes.

A Kontra Miklós vezette szociolingvisztikai kutatások részeredményeit több cikk mutatja be. Váradi Miklós és Kontra Miklós a suk-sük ragozás társadalmi disztribúcióját mutatja be, Kassai Ilona az *-e* kérdőszónak a normától való eltérését, Horváth Veronika a *-ban, -ben* rag *-ba, -be* formában történő megjelenését, Laczkó Mária az ingadozó toldalékolás előrejelezhetőségét, Thimar Márta pedig a felszólító mód egyes szám 2. személyű rövid és hosszú alakjainak használatával kapcsolatos kérdéseket dolgozta fel. Ezek a kutatások reprezentatív minta alapján történnek, figyelembe veszik a nemet, az életkort, az iskolai végzettséget, a lakóhely típusát. A kapott adatokat számszerűen és százalékban kifejezve táblázatokban mutatják be a kutatók. Az adatok és az elemzéseik alapján levont következtetések elgondolkodtatók. Kontrák például megállapítják, hogy az adatok „semmilyen összefüggést nem mutatnak a kérdezettek iskolázottságával!” „Láttuk, hogy a legiskolázottabbak és a legkevésbé iskolázottak gyakorlatilag azonos arányban fogadták el és produkálták ezeket a stigmatizált, »nyelvileg műveletlen« alakokat. A megválaszolendő kérdés mármost az, hogy miért beszél a művelt (= főiskolát/egyetemet végzett) magyarok számottevő része műveletlen magyart?” De a többi elemzés is hasonló kérdés megfogalmazásához vezethet, mert mint kiderült, a nyelvközösség tagjai hajlamosak elfogadni pl. az *-e* kérdőszónak a tagadószóhoz való elmozdulását (nem-e lesz vihar?), és a *-ban, -ben* helyett iskolai végzettségre,

munkaköri beosztásra való tekintet nélkül az adatközlők jó része a *-ba, -be* alakot használja stb. A nyelvművelők eddig azt mondták, hogy van egy réteg, mely a norma igazi hordozója. Horváth Veronika egy csomó adat ismeretében viszont felteszi a kérdést: „vajon létezik-e olyan jól körülírható társadalmi csoport ma Magyarországon, amelyről elmondhatnánk: ők a norma igazi hordozói, »mindenki róluk vegyen példát.«” És egyetérthetünk azzal, hogy „e kérdés megválaszolása további vizsgálatokat igényel”.

Nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkozik Kemény Gábor is, ő az igekötő elmaradásának kérdéskörét kutatta, és Szűts László is, az ő témája a nyelvünkben meghonosodó idegen szavak viselkedése.

A kötet utolsó részében a nyelvi normának az anyanyelvi neveléssel kapcsolatos kérdései kaptak helyet. Szende Aladár arról ír, hogy mit tart követendőnek az (anya)nyelvpedagógia számára, Takács Etel azt foglalta össze, hogy mit tehetnek a magyar nyelv tankönyvei az anyanyelvi műveltség megalapozásáért az általános iskola felső tagozataiban; Guttman Miklós adatokat közöl arról, hogyan érvényesül a norma az általános iskolások nyelvhasználatában a Nyugat-Dunántúlon, Graf Dezső a középiskolában megvalósítható normát körvonalazza. A. Jászó Anna azt kutatta, miként érvényesül a kiejtési norma a főiskolai hallgatók beszédében. Adataiból kiderül, hogy sokféle hiba figyelhető meg a fiatalok beszédében; korrekcióra mindenképpen szükség van, ehhez pedig az kell, megtanulják meghallani, amit mondanak. Ha úgy hallanak, ahogy beszélnek, nem is észlelik a hibákat. És ennek nyoma lesz az írásban is. Ez egyébként itt nálunk is tapasztalható, ezért nem ártana nálunk is hasonló diagnosztikai lapot készíteni a hallgatókról a tanárképző karon. Eöry Vilma azt foglalta össze, hogy a Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő Közösségszolgálatához milyen kérdésekkel fordulnak, hogyan igazodnak a normához a telefonálók. Koltói Ádám azt mutatja be, hogy milyen hatással van az ifjúság nyelve a mindennapi nyelvhasználatra. T. Somogyi Magda témája az, hogy milyen szerepe van a normának a magyar mint idegen nyelv tanításában.

A harminc előadás arról győz meg bennünket, hogy milyen széles a normával kapcsolatos kutatások hatásköre. És persze meggyőződhetünk arról is, hogy a nyelvi normával való foglalkozást nem lehet lezárni, mert a magyar nyelvészeknek ma is fontos mondanivalójuk van e témával kapcsolatban. Kiderül az, hogy vannak még tisztázatlan kérdések, megoldandó feladatok. Az olvasó csak azt sajnálhatja, hogy a (biztosan érdekes és tanulságos) vita anyagából nem közöltek szemelvényeket.

LÁNCZ Irén